

I. VÝCHODISKA

1. BARTOLOMĚJ PAPROCKÝ A DOSAVADNÍ HODNOCENÍ JEHO DÍLA

Bartoloměj Paprocký z Hlohol (cca 1543—1614) je zajímavý jako autor již tím, že jeho dílo náleží do dvou národních literatur — české a polské. Rodem byl Polák a jako vzdělaný renesanční polský šlechtic se intenzivně zabýval literaturou i politikou. Když po vymření Jagellonců v osmdesátých letech 16. století došlo v Polsku ke sporům o to, kdo se má stát novým polským králem, patřil k přívržencům habsburské kandidatury. Po neúspěchu své strany byl nucen emigrovat, žil pak v českých zemích a teprve krátce před smrtí se mohl vrátit do vlasti. Svá díla vydával polsky i česky. Jeho tvorba je žánrově mnohostranná a různorodá — psal poezii i prózu, díla panegyrická i pamflety, tvořil literaturu zábavnou, náboženskou, moralistní, didaktickou, naučnou a politickou. Jeho dílo je jako u typického představitele renesanční doby velké i rozsahem. Paprocký bývá zahrnován mezi autory pozdní renesance, ale v jeho pozdní tvorbě se projevují již i prvky barokní. Podle nejnovějších názorů, vydávajících meziobdobí přechodu mezi renesancí a barokem jako zvláštní, bychom mohli některá jeho díla vzniklá v českém prostředí označit za tvorbu manýristickou.

O Paprockém existuje již rozsáhlá literatura česká i polská. Všimli si ho literární historikové, byl zkoumán a hodnocen v rámci historie i historiografie a pozornost mu věnovala i folkloristika. Přitom je nutno konstatovat, že uvedené vědní obory zkoumaly dosud Paprockého dílo většinou samostatně, tedy z vlastního hlediska. Hodnocení Paprockého se však nelišilo jen podle toho, zda k němu přistupoval historik, literární historik nebo folklorista. Zvláště u literárních vědců byl na Paprockého značně rozdílný názor u Poláků a u Čechů. U nás se uznávalo jeho novátorství: přinesl k nám některé literární druhy rozšířené v Polsku, založil také u nás literaturu heraldicko-genealogickou a stál u počátků českého novinářství a literatury faktu. Byl také jedním z prvních hlasatelů slovanské vzájemnosti. Naproti tomu byl v Polsku považován za druhořadého autora, což vyplývalo především z toho, že východiskem hodnocení zde byla Paprockého tvorba poetická, která jistě nemůže obstát ve srovnání s velkými polskými renesančními básníky; vytykána mu byla i nepůvodnost.

Negativní soudy byly ovlivněny také tím, že jej polští nacionalističtí badatelé pokládali za zrádce a odrodilce, který se postavil proti uctívanému kancléři Zamojskému, byl na straně Habsburků a v exilu psal české spisy. V poslední době se mezi literárními vědci polská a česká hlediska sblížila, také v Polsku již uznávají a oceňují jeho literární tvorbu objektivněji.¹ Velký podíl na změnách v přístupu k Paprockému mají práce českého literárního vědce Karla Krejčího, jenž mu věnoval několik studií a především monografii, v níž rozebral jeho životní osudy, postoje i literární tvorbu a podal vyčerpávající přehled starší literatury.²

Krejčí podrobil zkoumání celé Paprockého dílo; vzhledem k rozsahu a různorodosti tohoto díla nemohl však jít vždy do hloubky. Platí to především o Paprockého historických spisech. Už vzhledem k svému zaměření se spokojil s jejich popisem a zhodnocením po stránce literárně historické a literárně teoretické. Při ocenění jejich významu jako historického pramene se opíral o hodnocení historiků. Podíl literárních historiků a historiků při kritice těchto děl vymezil přitom takto: „Do oblasti naukové patří kritika pramenů, soud o autorově věrohodnosti, ocenění přínosu, jímž přispěl k poznání skutečnosti, o níž píše. Praktický příklad: pro historika u rodové pověsti, Paprockým vyprávěné, je důležité, kolik z ní se zakládá na pravdě, pro literárního badatele, jak je podána.“³

Vycházel-li Krejčí z takových zásad, nemohla ani jeho kniha mnoho změnit na celkově negativním hodnocení Paprockého jako spisovatele historických děl, o němž jsem se zmínila stručně již v předmluvě. Jen výjimečně se vyskytly v minulosti historické práce, které Paprockého dílo hodnotily příznivěji,⁴ a teprve v poslední době nacházejí historikové v Paprockého historických pracích pozitivní rysy.⁵

2. LITERATURA O POVĚSTECH V ČESKÝCH SPISECH PAPROCKÉHO

Výše uvedený citát z knihy Karla Krejčího výstižně charakterizuje přístup badatelů k dílu Paprockého — a tedy i k pověstem, které toto dílo obsahuje — v době, kdy Krejčí svou knihu vydal, totiž těsně po druhé světové válce. Tato dichotomie má však starší kořeny. Historiografie Paprockého pověsti odmítala, neboť jejich obsah nezachycuje historické události pravdivě. Blíže se jimi příliš nezabývala, a pokud jim věnovala pozornost, pak jen sledovala, v čem je jejich líčení zkreslené. Výjimku mezi historiky tvoří August Sedláček, který se pověstmi zabýval koncem minulého století a má hlavní zásluhu na poznání historických pověstí u nás. Znal dobře historické prameny a snažil se v rámci svých široce zaměřených prací místopisných, genealogických a heraldických prozkoumat a zhodnotit také spisy Paprockého. Sedláčkovo hlavní dílo o pověstech však není dílem čistě historickým, ale náleží spíše do druhého proudu zájmu o pověsti.

Tento druhý proud, který lze nazvat literárním, se rozvíjí souběžně

s historickým a pověst vidí v mnohem příznivějším světle. S romantickými názory na lid a jeho umělecké projevy i se zvýšeným zájmem o národní historii se také u nás, i když s určitým zpožděním, obrací pozornost vedle sbírání materiálu v lidovém prostředí i k pověstem zachyceným již dříve písemně.⁶ Paprockého dílo, které obsahuje vedle Hájkovy kroniky nejvíce historických pověstí v naší starší literatuře, nemohlo tedy ujít pozornosti. Poprvé se s rozsáhlejším souborem pověstí čerpaných z Paprockého setkáváme v cyklu otiskovaném v Lumíru roku 1853.⁷ Anonymní autor, pravděpodobně vydavatel časopisu F. B. Mikovec, vytěžil z nich nejzajímavější erbovní pověsti, i když většinou tento pramen necitoval. Vydal je se stručným komentářem a místy připojil i jiné verze, které se zachovaly v ústní tradici anebo byly vydány v německých sbírkách. Také u cyklu pověstí uveřejňovaných roku 1888 ve Světozoru F. Menčíkem⁸ jsou základem pověsti, které zaznamenal Paprocký. V úvodu i ve způsobu podání se projevuje pokročilejší přístup vydavatele a znalost cizí komparatistické literatury. I když vysvětluje pověsti — stejně jako jiné lidové žánry — jako projev lidového ducha a považuje je za pramen k poznání tvořivosti a nadání národa, uvědomuje si již, že některé prvky se do pověstí dostaly z literatury. Zdůrazňuje však schopnost lidu tyto látky přetvořit po svém. Většina jeho pokusů o určení vlivů, které působily na vznik našich historických pověstí, se při podrobném zkoumání ukazuje jako nesprávná. Patří k nim i názor, že u nás vznikaly některé stejné pověsti jako v Polsku. Dospěl k němu na základě studie J. I. Kraszewského z roku 1864 o polských pověstech,⁹ a přestože spisy Paprockého četl, nepoznal, že Paprocký k nám přenesl pověsti polské.

K tomuto poznání se dopracoval teprve A. Sedláček, jenž ve své Sbirce pověstí historických lidu českého z roku 1894 v mnohém na Menčíka navázal.¹⁰ Sedláček pověsti nejen reprodukoval, ale snažil se také jejich vznik zařadit do určité doby a podle jejich charakteru určit jejich kořeny. Projevil však přitom značný hyperkriticismus a většinu erbovních pověstí připsal Paprockému. Po Sedláčkovi nové práce o pověstech, které ve svých dílech shromáždil Paprocký, již nevznikly. Roku 1941 sice vydal J. Polišenský výběr z textů Paprockého Zrcadla a v rámci tohoto výběru otiskl nově také některé pověsti,¹¹ ale ve svých poznámkách k těmto pověstem mnoho nového nepřinesl. Neznamená to, že by u nás veškeré bádání o pověstech přestalo. Pokud však existovalo, zaměřovalo se na jiné okruhy pověstí. Roku 1972 byla znovu vydána Sedláčkova Sbirka pověstí a v doslovu autor v podstatě vycházel z poznatků, které našel u Sedláčka.¹²

3. POVĚST JAKO LITERÁRNÍ A FOLKLÓRNÍ ÚTVAR

Při zkoumání pověstí zachycených u Paprockého nelze pochopitelně vycházet pouze ze znalosti Paprockého díla, ale je nutno navazovat také na dosavadní studium pověstí, zvláště pověstí genealogických a erbovních.

Problematika spojená s pověstmi je velice široká, a když se chceme v ní orientovat, zjišťujeme, že i přes více než stoleté úsilí není ještě řada otázek vůbec vyjasněna. Objevily se různé názory a přístupy, často i zcela protichůdné, jak to vyplynulo z nejasnosti pojmu pověst, z různosti forem a z odlišností souvisejících nejen s výskytem a místním charakterem, ale i z rozdílů mezi výchozími pozicemi badatelů. V této práci nelze podrobně tyto názory a postupy sledovat, proto zde budou popsány jen nejdůležitější prvky celé problematiky, a to v maximálním zjednodušení nutném pro omezený rozsah práce.

Pověst jako jedna z forem lidové prózy byla středem pozornosti dávno, ale její vědecké zkoumání zůstalo pozadu za jinými folklórními žánry. Z epiky převažoval zájem o pohádku, hrdinský epos, exemplum a baladu. Pověst byla někdy studována současně s pohádkou a její žánrové vymezení vychází dnes právě z kontrastu k ní. Zdůrazňuje se vztah vypravěčů a vnímatelů k obsahu vyprávění, totiž že pověsti na rozdíl od pohádek byly chápány jako věrohodné zprávy.¹³ Na rozdíl od pohádky nemusí být pověst vždy rozvinutým vyprávěním — často se udržuje pouze jako vědění, jako paměť o minulé události či význačném místě apod. Pověsti se tedy udržují v tradici někdy jen jako potenciální vyprávění a skutečným vyprávěním se stávají tehdy, když pro to vyvstanou aktuální podněty; a i pak mohou mít jen ráz lakonické zprávy, stručného sdělení, jednověté reminiscence. Pověst tak „je pouze virtuálním vypravěčským uměním, estetická funkce je v ní sekundární, převládají v ní funkce jiné, hlavně poznávací a zpravodajské“.¹⁴

Právě z tohoto charakteru pověstí ovšem vyplynul zájem o pověsti u středověkých a renesančních dějepisců. Využili funkce pověstí jako povědomí o historických událostech či osobách ve svých pojednáních a mnohdy je rozvinuli — tedy rozvinuli jejich latentní epičnost.¹⁵ Protože z charakteru pověstí plynula zároveň nepřesnost uchování povědomí, staly se tyto pověstřové prvky nejdříve terčem kritiky novodobých historiků. Právě proto, že se hlubším studiem pověstí, ovšem z vlastního hlediska, jako první začali zajímat historikové, dostalo se hledisko historičnosti a věrohodnosti do starších definic, které jsou zčásti dosud přijímány. Pověst je považována za vyprávění týkající se osoby, místa, předmětu nebo události, obvykle spojené se skutečným nebo domnělým historickým faktem a situované v určitém místě, šířící se ústně nebo písemně.¹⁶ Naproti tomu badatelé, kteří přicházeli do styku s lidovou kulturou jako celkem, mytologové, kulturní historici, etnografové, zastávali hledisko širší. Folkloristika tedy dnes pověsti vymezené starší definicí považuje pouze za jeden z mnoha druhů — pověst historickou. Vedle toho se rozlišují pověsti místní, etymologické, etiologické, legendární, erbovní a rodové (genealogické), pověsti o lidech a v některých geografických okruzích se k nim počítají i pověsti démonické, jež se u nás označují jako pověrečné povídky.¹⁷ Uznává se však, že striktní dělení není možné, protože stejně jako u jiných žánrů se v pověstech uplatňuje synkretismus vlastní folklóru všeobecně.

Zatímco se historikové většinou o studium pověstí přestali zajímat, pro-

tože pro ně byla otázka vyřízena tím, že pověst nelze považovat za věrohodný historický pramen, bádání o pověstech pokračovalo v jiných oborech. Dlouhou tradici má výzkum literárněvědný. Při studiu starých památek, z nutnosti řešit problémy vztahů mezi literaturou a folklórem, vznikla komparatistická metoda. Poznání rozmanitých shod v látkách a motivech vedlo dále ke zkoumání příčin, tj. proč a jak tyto shody vznikly; z různých teorií jsou nejvýznamnější migrační a typologická. Obě koncepce se střetávaly v základní otázce, kterou je původ příbuznosti a shod. Zatímco první se snažila najít praformy, z nichž se vyvíjely další varianty, druhá razila teorii polygeneze. Nejnověji, zvláště u sovětských badatelů, kteří zkoumají různé folklórní druhy ve vzájemné souvislosti, se zdůrazňuje určující úloha analogické historické a sociální situace. Studium literárních i ústních pramenů vedlo také k hlubšímu studiu obecných principů slovesné formy, autonomní logiky motivické výstavby, stylistických tendencí apod.; významné jsou zejména strukturalisticky zaměřené práce.¹⁸ Šíře problematiky a rozvoj metod vedly ke vzniku folkloristiky, která se oddělila na jedné straně od literární vědy a na druhé od etnografie. Stala se samostatným oborem zkoumajícím komplexně ústní literaturu v návaznosti na jiné folklórní žánry a formy, chápáné jako součást kultury. Současná folkloristika navazuje tedy na podněty z různých vědeckých oborů, jako jsou kulturní antropologie a etnologie, dějiny kultury nebo jazykověda a uplatňuje se v ní široké spektrum názorů a koncepcí. Od původního pojetí folklóru jako tradiční kultury venkovského lidu přešla také folkloristika k jeho širšímu chápání, které zahrnuje i projevy jiných tříd, vrstev a skupin a studuje i jejich současné projevy. Zkoumá také principy komunikace a jejich sociologické aspekty.¹⁹

Bádání o pověstech probíhalo ve folkloristice v souvislosti s nastíněným vývojem. Po ukončení katalogizace pohádek se na základě získaných zkušeností přistoupilo k přípravám vydávání katalogu pověstových motivů. Podnítilo to vydávání regionálních sbírek pověstí, monografické studie o jednotlivých okruzích a typech pověstí i řešení teoretických otázek. Ústředním tématem je hledání vhodného způsobu katalogizace, protože v pověstech se mnohem silněji projevuje vliv daného kulturního prostředí i jejich složitější struktura, typy a motivy.²⁰ Nadále však přetrvává nejednotnost v názorech i metodách. Někteří badatelé srovnávají pověsti z ústní tradice s látkami zachycenými ve starší literatuře, jiní vidí v pověstech, stejně jako v pohádkách, pozůstatky starých mýtů, další hájí autonomnost pověstí a chápou je jako projev určitého etnického celku; nanejvýš připouštějí možnost přejímání a migrace. Vidí v nich přežitky z dob velmi dávných a spolu s filology i možnost studia vývoje etnik. U národů, které nemají starší literaturu, se pověsti pokládají za odraz velmi starých poměrů a událostí, i když tyto pověsti jsou známé z doby poměrně nedávné (19. — 20. století).²¹ Tento názor se potom přenáší i tam, kde starší literatura existuje — badatelé totiž zjišťují obdobné prvky i v těchto památkách. Schůdnou cestu zde nalézají i část historiků, kteří však v pověstech nehledají konkrétní historické události, ale odraz myš-

lení, názorů, citů a přístupů, jež zahrnují pod pojem mentality, a odraz vztahu k historické skutečnosti, tedy historické povědomí jednotlivých vrstev společnosti.²² Podnětné jsou zvláště semiologicky zaměřené práce a nový zájem vyvolávají také mytologické koncepce, jež byly striktně odmítány zejména pozitivistickými badateli.

České zkoumání folklóru sledovalo v podstatě také naznačené směry a v mnoha oblastech k nim významně přispělo. V posledním období se však naše folkloristika výrazně zaměřila na současný folklór.²³

4. ERBOVNÍ POVĚST

Za zvláštní druh je celkem obecně uznávána pověst erbovní. Zcela stručně ji lze charakterizovat jako vyprávění, které líčí vznik určitého erbu.²⁴ Na rozdíl od jiných druhů je erbovní pověst poměrně mladá. Mohla se vyvinout až poté, co se rozšířily erby, a ty jsou záležitostí až středověká. Vzhledem k tomu, že erbovní pověst souvisí úzce s existencí erbů, je nezbytné alespoň v několika větech nastínit vývoj a význam erbů.

Erb (znak) je obrazec vytvořený podle heraldických pravidel jako trvalé znamení hodnosti, moci, cti nebo práva osob, rodů i zemí a později také měst i vsí a rozličných společenství. Základem znaku je štít s erbovní figurou. Časem se k němu začaly přidávat další součásti: přilbice (helm), klenot, pokrývadla nebo fanfrnochy, koruny a točenice, hesla, devizy, štítonoši, pláště a stany.²⁵ Zobrazování erbu se měnilo podle dobových zvyklostí. Erbovní znamení (figury) bývaly dosti univerzální. Někdy představovaly stylizované zobrazení osob, zvířat, rostlin či věcí, jindy byla plocha štítu jen různým způsobem dělená (tzv. heroltské figury). Význam měly i barvy erbu. V Polsku měly navíc erby i názvy (proclama — zawołanie), které většinou nesouvisely s vyobrazením; vysvětlují se jako pozůstatky bojových hesel.

Erby se objevují na počátku 12. století a jejich vznik se pojí s dobou křížových výprav. Erb byl zprvu rozpoznávacím znamením bojovníka; býval umístěn na praporecích, helmách, štítech a pokrývce koně. Postupem doby rytířský erb ztrácel svou původní funkci a jeho vojenský význam byl zatlačován významem právním. Stal se obecným znamením označujícím fyzickou nebo právní osobu, byl znakem rodové, právní či společenské privilegovanosti. Užívání erbu opravňovalo vžitě nebo udělené právo a nebylo možné, aby si někdo přivlastnil cizí erb; prosadila se zásada, že erby může udělovat či měnit jen panovník. Erb se stal symbolem a jazykem jeho komunikátu byla symbolika obsažena v erbovním znamení i barvě.

V době, kdy erby byly již zavedenou záležitostí, nevěděli již příslušníci jednotlivých rodů, proč a za jakých okolností získal či přijal jejich předek to či ono erbovní znamení. Ve snaze znak vysvětlit a současně zdůraznit starobylost rodu a význačné činy předků začaly vznikat erbovní pověsti. Přitom nelze vyloučit, že nejstarší erbovní pověsti mohou obsa-

hovat i zprávy o skutečné události. V souhrnu erbovních pověstí však jde o věc dost výjimečnou. Ve většině případů zde pracovala fantazie, která vycházela ze zcela konkrétního erbovního znamení nebo z názvu erbu.

Náměty erbovních pověstí jsou různé a velice různý je také způsob jejich zpracování. Za absence typologické charakteristiky jejich celku bylo nutné pro základní orientaci při rozboru vytvořit vlastní dělení. Při tomto pokusu, který má jenom pracovní charakter, jsem se snažila přihlídnout jak k jejich obsahu a formě, tak i k jejich vztahu ke skutečnosti. Abych postihla charakteristické znaky, rozdělila jsem je do tří základních typů takto: **Obecný typ** představuje zcela obecné zdůvodnění vzniku erbu. Informace, kterou obsahuje, není konkrétně časově ani místně zařazena, je většinou velmi stručná a nemá děj (syžet). **Historický typ** je vysvětlení, které se váže na nějakou událost popsanou ve středověkých kronikách nebo historiích. Může být podáno jako pouhá informace, ale bývá také rozvinuto v příběh, jenž většinou rozvíjí jeden motiv. Třetí typ se neváže ke konkrétní historické události, i když bývá časově nebo i místně zařazen. Látka je zpracována na vyšší literární úrovni, rozvíjí více motivů, a protože má rysy shodné s novelistickou pohádkou, označila jsem ji jako **novelistický typ**. Je samozřejmé, že se vždy neseťkáme s čistými příklady těchto typů, ale jakýsi obraz toto schéma přece jenom podává.

Erbovní pověsti patří k památkám, které mají svůj význam pro literární historii, folkloristiku i vlastní historii. Patří nepochybně k středověké i renesanční a barokní literatuře, a zvláště pověst novelistická může být i cennou literární památkou. Jako každá pověst tak také erbovní pověst je součástí tvorby určité společnosti; lze ji označit za šlechtický folklór, ale v pozdní podobě je i součástí lidové kultury. A pro historii je — jak již bylo řečeno — cenná tím, že umožňuje poznávat mentalitu středověkého a renesančního člověka, především šlechty.

Přitom je však nutno konstatovat, že u nás byly erbovní pověsti zkoumány málo. O pracích Menčíkových a Sedláčkových bylo pojednáno v druhém oddíle této kapitoly. Některé erbovní a genealogické pověsti byly sledovány v souvislosti s literárními prameny, v nichž jsou zaznamenány, především s kronikou tak řečeného Dalimila a kronikou Hájkovou; vzhledem k tomu, že se toto studium omezilo pouze na zmíněná díla a nebyly hledány další souvislosti, nepřineslo mnoho nového.²⁷ Nejvíce pozornosti se dostalo pověstem o Bruncvíkovi a Štilfridovi. Po jejich prozkoumání z hlediska funkce v lidové literatuře byla studována i jejich struktura metodou moderní folkloristiky a tak byl již nastíněn směr, kterým je nutno postupovat i při bádání o jiných pověstech.²⁸

Heraldika, a to nejen naše, má zatím k erbovním pověstem vztah nevyjasněný. Více pozornosti se dostalo jen státním a zemským znakům, pokusy o semiotické pochopení problému znaků jsou teprve v počátcích.²⁹

Ale ani jinde se výzkum erbovních pověstí dosud příliš nerozvinul. Vznikly sice některé práce, které jsou věnovány výhradně nebo alespoň částečně erbovním a genealogickým pověstem, ale hlubších rozborů a pro-

nikavější analýzy je zatím málo. Patří k nim především francouzské zpracování látky o Meluzině od J. Le Goffa a Le Roy Ladurie. Důkladné studie z pera historika-medievalisty a folkloristy jsou cenným příspěvkem pro poznání vývoje látky ve vysoké kultuře a literatuře na jedné straně a jejich osudech v lidovém prostředí na straně druhé. Má rovněž metodický význam, a to nejen pro způsob zpracování, ale i tím, jak využívá folklórní látky pro historickou vědu.³⁰

Jistou výjimku v přístupu k erbovní pověsti tvoří Polsko, což je ovšem tradiční země erbovních pověstí. Erbovní a genealogické pověsti byly v Polsku sepisovány již před Paprockým, za zmínku stojí Długoszovo dílo *Insignia seu Clenodia Regni Poloniae* z 15. století. Ze 17. a 18. století pochází pak řada tzv. Herbarzů.³¹ Erbovní pověst je typickou součástí tzv. „sarmatské“ kultury. Ale zůstala živá až do nejnovější doby a stala se podkladem i pro díla moderní literatury. Není proto divu, že právě v Polsku byla sepsána již roku 1854 J. I. Kraszewským první studie věnovaná čistě erbovním a genealogickým tradicím. Kraszewski upozornil, že erbovní pověsti jsou součástí národního písemnictví a že jsou obdobně jako jiná folklórní díla tvorbou mas z velké části negramotných. V mnohém předjal moderní zkoumání: upozornil na migraci látek při současném jejich svěbytném zpracování určitým prostředím i na to, že procházely jistým vývojem.³² Poměrně nedávno byla řada erbovních pověstí zachycena v *Słowniku folkloru polskiego* a bylo jim věnováno i souhrnné heslo jako svébytnému žánru; v něm však musel autor konstatovat, že moderním způsobem nebyly ještě zpracovány.³³

O takové zpracování se snažili M. Cetwiński a M. Derwich v nedávno vyšlé knize, která je věnována čistě erbovním pověstem.³⁴ Pokusili se ukázat, jak se v bohatém materiálu polských pověstí odrážejí staré slovanské i jiné mýty. Tyto své vývody však zakládali na textech z poměrně pozdní doby — z barokních Herbarzů. Vůbec se nezabývalo otázkou, odkud byly tyto pověsti převzaty a dospěli tak někdy ke zcela nemožným závěrům. Právě tato kniha je přesvědčivým důkazem o tom, že prvním krokem při studiu erbovních pověstí musí být zkoumání jejich geneze v dostupných pramenech.

5. DÍLO B. PAPROCKÉHO JAKO PRAMEN ČESKÝCH POVĚSTÍ

Analýza pověstní tradice zachycené B. Paprockým vychází z rozboru historických spisů, které vytvořil v českých zemích, a které se vztahují k dějinám Čech, Moravy a Slezska. Patří k nim *Zrcadlo slavného markrabství moravského* (Olomouc 1593), *Diadochos, id est successio*, jinak posloupnost knížat a králův českých (Praha 1602) a *Štambuch slezský* (Brno 1609). Tato díla jsou psána česky, i když první je překladem, protože autor v době, kdy je sepisoval, ještě dobře česky neuměl. *Zrcadlo a Diadoch* mají podobný charakter. Projevuje se v nich snaha o napsání do-

kumentárního naučného díla, které má podat přehled o stavech, jejich historickém vývoji a místě, které zaujímají ve společnosti. Jsou ovšem jisté rozdíly, které vyplývají ze specifických odlišností Čech a Moravy. V Zrcadle po oddílu věnovaném panovníkům následuje oddíl o zemských hejtmanech, pak navazuje pojednání o stavu panském, prelátském, rytířském, o rytířích z Opavska a o stavu městském. U Diadochu je členění jednodušší, po úvodním vyprávění o panovnících jdou za sebou oddíly věnované stavu panskému, rytířskému a městskému. Navíc je připojena Historie o příbězích v Království uherském. Jinak je koncipován Štambuch; genealogicko-heraldické pasáže tvoří pouze úvody k jednotlivým kapitolám nábožensko-polemického dialogu.

Metodologickým vzorem pro české spisy byla Paprockému jeho starší díla polská, především Gniazdo cnoty (Kraków 1578) a Herby rycerstwa polskiego (Kraków 1584). Určité odlišnosti v koncepci vyplynuly z toho, že česká a moravská společnost byla přece jen poněkud jinak stratifikována než polská. V Polsku nebyla šlechta stavovsky rozdělena na pány a rytíře jako v českých zemích, zde zase nemohl autor pominout měšťanstvo, kterého si v Polsku téměř nevšiml. Odlišné také díla koncipoval: v Polsku podle domnělého stáří erbů, v druhém případě podle pořadí při zasedání zemského soudu a podle významu jednotlivých stavů.

Při psaní českých spisů musel Paprocký vycházet z jiných pramenů. Často však uplatnil i prameny polské, a to tam, kde našel skutečné nebo domnělé souvislosti. Někdy na ně navázal natolik, že některé pasáže ze Zrcadla či Diadochu nelze bez znalosti polských děl, a to nejen Paprockého, vůbec pochopit. Základní typy pramenů, z nichž čerpal, byly v obou zemích ovšem obdobné: Paprocký v Polsku i českých zemích vyhledával listiny, akta a úřední knihy církevních i světských institucí, rodinné archivy a epigrafický materiál; studoval historiografická i naučná díla a přejímal zajímavé údaje i z literatury dnes považované za beletrii; čerpal také z ústní tradice, kterou hodnotil jako pramen s jinými rovnocenný. Přitom je možno zjistit u Paprockého také jisté prvky kritiky. Porovnává totiž odlišná tvrzení různých autorů, dává přednost údajům z listin či jiných úředních dokumentů před narativními prameny.³⁵ Tato kritičnost však nejde ještě do hloubky a nepostihuje všechny prameny rovnoměrně. Z našeho dnešního hlediska je jasné, že byl málo kritický především k pověstem.

Položíme-li si otázku, proč Paprocký pojal do svých děl tolik pověstí, najdeme na ni dvě odpovědi. V řadě případů považoval pověst nepochybně za zprávu zcela hodnověrnou, a to zvláště tam, kdy ji přebíral ze starších spisů; její dlouhý výskyt a skutečnost, že přecházela z jednoho díla do druhého, jí dodávaly pečeť pravdivosti. Působil i ohled na čtenáře, kteří pověst považovali za součást svých tradic; takové chápání pověstí bylo ostatně v jeho době běžné a přetrvalo ještě dlouho.³⁶ Druhý důvod souvisel s kompozicí díla. Pověsti — stejně jako jiné zajímavé příběhy — dodávaly dílu čtivosti a svou váhu měl nesporně i jejich etický obsah. Pokud si Paprocký pověsti sám vymýšlel, snažil se většinou způsobem, který

pokládal za nejpravděpodobnější, vysvětlit nějakou skutečnost (např. vznik erbu nebo původ rodu).

Pověstní látky se vyskytují ve všech částech Zrcadla a Diadochu. V úvodních kronikářských partiích ožívují přehledy panovníků ličením zajímavých epizod z jejich života, vysvětlují původ národů a vznik zemských znaků, zaznamenávají zprávy o světcích a jejich činech. V dalších oddílech o příslušnících jednotlivých stavů jsou pak pověsti velmi hojné. Vysvětlují původ rodů, jména jeho členů a sídel, vyprávějí o tom, jak vznikly rodové nebo městské erby. V těchto částech nejsou pověsti zařazovány rovnoměrně; jejich výskyt je ovlivněn různými okolnostmi. Záleželo na tom, zda nějaká pověst existovala, zda měl Paprocký možnost se s ní seznámit, anebo zda mohl u rodů použít nějakou pověst, kterou znal od jiného rodu užívajícího stejný znak. Jistou roli sehrálo i postavení stavů v různých zemích. V Zrcadle nenajdeme žádnou městskou pověst, v Diadochu ano; souvisí to s tím, že v Čechách měl městský stav mnohem větší váhu než na Moravě. V Zrcadle naopak najdeme několik pověstí v oddíle věnovaném duchovnímu stavu, který v 16. století v Čechách neexistoval. Protože mezi duchovními bylo na Moravě koncem 16. století dost osob pocházejících ze Slezska nebo Polska, objevují se v tomto oddíle i polské pověsti. Nejbohatěji jsou v obou spisech pověsti zastoupeny v oddílech věnovaných panskému a rytířskému stavu. (V Zrcadle ovšem také v oddíle zachycujícím zemské hejtmány, kteří patřili vždy k panskému stavu.) Jen ojediněle se setkáme s pověstmi v úvodních partiích Štambuchu. Jsou však zřejmě jen zlomkem materiálu, který měl Paprocký k dispozici, protože původní záměr napsat dílo o slezských rodech se mu již nepodařilo realizovat.³⁷

Celkově lze říci, že uvedené Paprockého spisy obsahují největší soubor pověstí, který u nás do 16. století existuje. Zvláště početně jsou zastoupeny erbovní a genealogické pověsti, jak to ostatně odpovídá charakteru těchto spisů. Chceme-li tedy přistoupit ke studiu našich erbovních pověstí, je Paprockého dílo samozřejmě základem, z kterého je nutno vycházet.

6. CÍL, METODA A ŘAZENÍ PRÁCE

Cílem této práce — jak bylo již uvedeno — je zjistit genezi erbovních pověstí, které Paprocký pojal do svých prací sepsaných na Moravě a v Čechách. Znamená to u každé jednotlivé pověsti určit, zda se vyskytuje už ve starších dílech Paprockého nebo v pracích jiných autorů, případně zda se v ní objevují motivy známé již ve starší literatuře, do jaké míry lze předpokládat, že ji Paprocký převzal z ústní tradice, a konečně — které pověsti lze považovat za vlastní výtvořiny Paprockého. Při sledování tohoto základního cíle byl sledován i cíl vedlejší, totiž zkoumat postup Paprockého při zařazení, zpracování, případně při vlastní tvorbě pověstí. Zkoumání způsobu Paprockého práce s pověstmi umožňuje poznat jeho myšlení a tím zprostředkovaně i myšlení lidí jeho doby, nebo aspoň men-

talitu určitých vrstev společnosti v době, kdy žil. Konkrétně jde především o mentalitu šlechty, kterou ostatně sám Paprocký jako šlechtic sdílel.

K dosažení těchto cílů bylo ovšem nutno vytvořit soubor, který měl být podroben zkoumání. Na rozdíl od dosavadního bádání, jež se spíše zabývalo jednotlivými pověstmi, jsem přistoupila k rozboru všech erbovnických pověstí obsažených v Zrcadle a Diadochu, a to bez ohledu na jejich formu a hodnotu. Protože ne vždy bylo jasné, kdy se jedná o pověst a kdy ne (viz nastíněnou neujasněnost typologie), byly do zkoumání pojaty všechny zprávy, které vysvětlovaly, jak byl erb získán. Evidovány byly i různé varianty téže pověsti. U některých erbů (či rodů) uvádí ovšem Paprocký i pověsti jiného druhu; z nich byly do rozboru pojaty jen ty, které mají s erbovnickými úzkou souvislost — jistým způsobem je doplňují, pomáhají pochopit okolnosti jejich vytváření. Vznikl tak soubor, jenž obsahuje 108 pověstí a jejich variantů zaznamenaných u 78 znaků; z toho je 88 pověstí erbovnických, 15 genealogických, 4 genealogickoerbovní a 1 místní pověst.

Základní orientační údaje o pověstech a jejich prameni jsou v následující kapitole, která obsahuje rozbor všech pověstí začleněných do zmíněného souboru, uvedeny v záhlaví jednotlivých částí věnovaných pověstem vztahujícím se k určitému erbu. Erby jsou pojmenovány podle současné heraldické terminologie, nikoliv podle popisu ve starých pramenech. Za názvem erbu jsou v závorce uvedeny šlechtické rody (případně jiné právnické či fyzické osoby), které, jak uvedl Paprocký, erb užívaly. V dalším řádku je přesná citace záznamu pověsti v českých Paprockého spisech, tedy v Zrcadle a Diadochu; pověsti ze Štambuchu jsou pouze jinými verzemi, nejsou tedy samostatně sledovány. Následuje stručný obsah pověsti, jenž nebylo možno vynechat ze dvou důvodů: Jednak, že by vlastní rozbor byl nepochopitelný, jednak proto, že v dosavadní literatuře jsou uváděny v některých případech jinak, než jak je zachytil Paprocký, a přitom je jako jejich pramen citován. (Mnohé omyly vznikly při excerpce, některé prvky byly doplněny při převyprávění.) Velkými písmeny jsou označeny jednotlivé pověsti vztahující se k určitému erbu. Číselnou siglou u těchto písmen se označují varianty a jiné redakce. Ilustrace jsou převzaty ze Zrcadla a Diadochu.

Jisté problémy byly s řazením pověstí. Nakonec byly uspořádány čistě mechanicky: nejprve jsou analyzovány pověsti ze Zrcadla, a to v tom pořadí, jak jsou otištěny, za nimi následují pověsti z Diadochu, které nejsou zároveň i v Zrcadle, opět v pořadí, jak jdou za sebou. Na okraj je nutno ještě poznamenat, že u Diadochu jsou uváděny oddíly, protože jsou stránkovány samostatně (O stavu panském, rytířském, městském).

Vlastní rozbor vyžadoval rozsáhlou heuristiku. Nutno zdůraznit, že prameny byly zkoumány z hlediska geneze pověstí, nikoliv — jak je běžné v historiografii — z hlediska jejich věrohodnosti. Bylo nutno sledovat vývoj pověstí v českých i polských pramenech, a v některých případech vedlo zkoumání k závěrům o jejich vzájemné ovlivňování, a to již v době před Paprockým. Pozornost byla při analýze věnována také typo-

logické stránce pověstí, migraci látek i vzájemné souvislosti mezi různými okruhy; genetický rozbor tak dal základ k poznání funkce pověstí i jejich formální výstavby. Podrobné zpracování a zobecnění těchto témat nebylo však již předmětem této práce.

Analýza pramenů vycházela z údajů Paprockého. Jak již bylo řečeno úvodem, patří k Paprockému přednostem citace autorů a odkazy na prameny. I když nejsou dokonalé a zcela přesné, jistou orientaci přece jen poskytují. Kromě toho se někdy Paprocký odvolává i na ústní tradici, a studium těchto zmínek ukázalo, že tam, kde je toto odvolání konkrétní, je většinou hodnověrné. Paprockého odkazy nejsou ovšem důsledné. Proto bylo nutno především podrobně prostudovat jeho polské spisy, které se zabývají erby, tedy Gniazdo cnoty a Herby. Ale to byl jen začátek. Následovaly české i polské spisy, v nichž byly zaznamenány erbovní pověsti již před Paprockým. Vzhledem k tomu, že cílem práce nebylo najít prameny Paprockého, ale zkoumat vývoj pověstí, znamenalo to projít nejen díla, z nichž Paprocký čerpal přímo (z české strany kronika Hájkova a Dubraviova, Kalendář historický, z polské Długoszova Clenodia i s dodatky, které vznikly později, Historie Kromerova), ale i ty, které Paprocký pravděpodobně neznal, a pokud se na ně odvolával, přebíral zprávy z nich od jiných autorů (Kronika tzv. Dalimila, Długoszovy Anály). Protože řada erbovních pověstí vycházela z událostí, které byly popsány ve starších historiografických dílech, nezbylo než procházet spisy české i polské počínaje Kosmovou kronikou a Kronikou tzv. Anonyma Galla.

To všechno tvoří okruh, u něhož bylo možno provést víceméně úplnou heuristiku a zkoumání tak vlastně dovést téměř až do konce. (Neměla jsem možnost projít kroniku Macieje z Miechowa a Marcina Bielského.) Existuje však mnohem širší okruh, kde heuristika být ukončena nemohla a kde stěžejší vůbec ukončena být může. Erbovní pověsti nenavazovaly jen na historická díla. Najdeme v nich motivy, které pocházely z antických děl, z legend, ze středověkých „románů“, z exempel, z renesančních rozprávek, z pohádek, z vyprávění, která jsou vydána v nejrůznějších edicích nebo vůbec dosud vydána nebyla. Některé erbovní pověsti — podobně jako pohádky — putovaly ze země do země. I když jsem se snažila studovat poměrně širokou literaturu historickou, literárněvědnou i folkloristickou, úplnosti jsem dosáhnout nemohla. Pro ilustraci lze uvést jeden typický příklad. V době, kdy jsem pokládala svou heuristiku v podstatě za uzavřenou, jsem při náhodném setkání s profesorem A. S. Mylnikovem zjistila, že v leningradském rukopise z 15. století, o němž dosud česká medievalistika nevěděla, existují dvě české erbovní pověsti, jejichž pozdější verze jsou dochovány u Paprockého.

Je tedy nepochybné, že další bádání v mnohém ještě doplní rozbor jednotlivých pověstí, které jsou podány v následující kapitole. Přesto se domnívám, že tyto rozbor, které se v některých případech rozrostly až na malé analytické monografie, jsou takovým základem, ze kterého lze vycházet při dalším studiu našich pověstí, ať už je budeme sledovat z hlediska historického, literárněvědného nebo folkloristického.